

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

MISZLIVETZ Ferenc:

Az osztály-elemzés fogyatékoságairól

Eredeti közlés/Original publication:

in: Béládi László – Miszlivetz Ferenc: Torz osztálytársadalmak és formálódó társadalmi osztályok, (Elmaradottság és modernizáció. Műhelytanulmányok), 1984, Budapest, ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, I–XV. old. (Fejlődés-tanulmányok, 6.)

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.532

Dátum/Date: 2013. február/February

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Miszlivetz Ferenc: Az osztály-elemzés fogyatékoságairól, *AHU MATT*, 2013, pp. 1–16. old., No. 000.000.532, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Nagyobb magyarországi közkönyvtárak

Kulcsszavak/Key words

elmaradott társadalmak és a társadalmi osztály, a harmadik világ nem homogén, a paraszttá válás és a proletarizáció folyamata, vidéki eredeti és migráció, munkásarisztokrácia és marginalizálódott rétegek, az etnikai csoporthoz tartozás következményei, tribalizmus, valóságos rétegződés (Cabral), underdeveloped societies and social class, the third world is not homogenous, process of becoming peasants and the proletarianization, rural origin and migration,

labor aristocracy and marginalized groups, consequences of the ethnic group membership, tribalism, real stratification (Cabral)

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

AZ OSZTÁLY-ELEMZÉS FOGYATÉKOSSÁGAIRÓL

Miszlivetz Ferenc

Az ún. „elmaradott” társadalmak elemzésére tett kísérletek során elsősorban episztemológiai problémákkal találjuk szembe magunkat. A leírásukhoz használt kategóriák implicit módon egy alapvető – s nem csupán módszertani – kérdést foglalnak magukba: a múlt század nyugat-európai industrializált vagy industrializálódó társadalmainak történelmi–szociológiai elemzéséből származó osztályfogalmak és kategóriák mennyiben alkalmazhatók a kényelmes eufémizmussal Harmadik Világnak nevezett elmaradott társadalmak esetében?¹ Tekintettel e kérdéskör átfogó és szerteágazó jellegére, jelen bevezetőnek szánt írásban – amelynek célja egyébként sem összefoglalás vagy végső értékelés, sokkal inkább az elemzés szempontjainak finomítása vagy korrekciója – kénytelenek vagyunk szűkebbre szabni tárgyunkat: arra igyekszünk feleletet kapni, hogy a Harmadik Világ nagyvárosaiban – elsősorban Fekete-Afrikában – azonosítható-e az európai történelmi fejlődésből jól ismert munkásosztály vagy ipari proletariátus? Másképpen fogalmazva: nevezhetjük-e proletariátusnak a fekete-afrikai városok egyre szaporodó szegény tömegeit? Vagy éppen ellenkezőleg: a sajátos nyugat-európai fejlődésből származtatott fogalmak inkább csak elhomályosítják e társadalmak változásainak, belső mozgásainak valóságos folyamatait, ahelyett, hogy megfelelő elemzési eszközként szolgálnának? Továbbmenve: nevezhetjük-e osztálykonfliktusnak a nyomorban és létbizonytalanságban élő, a városokban gyökerekkel alig rendelkező tömegek sorsukkal szembeni

¹ Az elmaradott társadalmak elemzése során kritikátlanul használt kategóriákkal kapcsolatban bővebben lásd. Béládi Lászlóval közösen írott tanulmányunkat: „Az elmaradottság-kutatás néhány kérdése Afrika példáján”, in: Fejezetek a fejlődő országok történetéből, *Acta Iuvenum*, 1979, 1. old.

spontán lázadásait? S amennyiben a felmerülő kérdésekre nem adható egyértelmű „igen” vagy „nem” felelet, miben jelölhetők meg a kutatás további feladatai?

A Harmadik Világ városainak háborút követő gyors fejlődése felvillantja a 19. századi Európa nagyvárosainak képét. Disraeli víziója² a „két nemzetről” azonban ma mégis inkább igaz mind a Harmadik Világ, mind Nyugat-Európa esetében. A városok gyors fejlődése Fekete-Afrikában és Latin-Amerikában közismerten elválaszthatatlan a fejlett társadalmak és gazdaságaik belső mozgástörvényeitől, s csak a világméretű felhalmozás, a tőkeexpanszió, a különböző társadalmi formációk összeütközéséből és artikulációjukból eredeztethető felgyorsult – ám befejezetlen – polarizációs folyamat eredményeként értelmezhető.³

Kiindulópontként hangsúlyoznunk kell: a Harmadik Világ nem homogén. (Nem véletlen, hogy a szakirodalomban egyre gyakrabban találkozhatunk a negyedik, sőt az ötödik világ fogalmával.) Néhol a gazdasági fellendülés egy már erőteljesen strukturálódott társadalomban megy végbe, másutt a differenciálódottság alacsony fokán álló társadalmak gazdasági stagnálásának lehetünk tanúi. Általánosabb szinten, gazdaságtörténeti régiókban gondolkozva, pl. Latin-Amerika és Fekete-Afrika ilyen értelmű szembeállítására jogosnak tűnik.

A világgazdaság perifériájaként funkcionáló elmaradott országoknak a centrum-államokhoz fűződő viszonya a szakirodalomban dominancia-függőség viszonyként vált ismertté.⁴ A 15–16. századi felfedezésektől és a gyarmatosítás megindulásától számítva azonban a politikai küzdőtér jelentősen megváltozott. A latin-amerikai spanyol és portugál gyarmatok már korábban elnyerték jogi függetlenségüket, Afrika népeinek gyarmatosítása viszont csak a 20. század elején fejeződött be. A hatvanas évektől számítva, amióta Afrika és Ázsia népei is megszabadultak a kolonializmus közvetlen jelenlététől, és a Harmadik Világon belüli egységtörekvéseket a világpolitikai események is erősítették, a közös vonások nagyobb hangsúlyt kezdtek kapni.

Általánosságban a Harmadik Világ gazdasági folyamatairól elmondható, hogy azokat erősebben befolyásolják az iparosított Nyugat gazdasági struktúrájának belső változásai, mint a helyi „belső” gazdasági erők. Ezek az elsősorban „kívülről” indukált folyamatok természetesen nem hagyták érintetlenül a társadalmak szerkezetét. Megindították vagy felgyorsították a polarizációt, a paraszttá válás és a proletarizáció folyamatait. A termelési módok és társadalmi formációk sajátos együttélése azonban korántsem egyértelműsíti és végérvényesíti azokat. A luxuscikkek kivitelének kor-

² Benjamin Disraeli: *Sybil or the Two Nations*, 1985, London, Macmillan.

³ A különböző társadalmi formációk és termelési módok összefonódásának („artikulációjának”) problémáját és az ehhez kapcsolódó elméleti vitákat kitűnően elemzi Aidan Foster-Carter: „The Modes of Production Controversy” című tanulmányában, amely egyszersmind a dependencia-iskola és a különféle neomarxista elmaradottság-elméletek számos fogyatékoságát is feltárja, külön figyelmet szentelve a legnagyobb hatást gyakorló szerzők műveire. (Lásd *New Left Review*, No. 107, 1978. január–február.)

⁴ A függőség koncepciójának elméleti kimunkálása elsősorban a latin-amerikai dependencia-iskola, kiváltképpen André Gunder Frank nevéhez fűződik. Frank elméleti munkásságáról lásd Kollár Zoltán kritikai tanulmányát: „André Gunder Frank Latin-Amerika-ábrázolásának margójára”, *Fejlődés-tanulmányok*, 1, 1980, Budapest, ELTE ÁJTK.

szakáit követően a nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek exportjára kényszerülő országokban általában külföldi érdekeltségű vállalatok vagy általuk irányított helyi érdekcsoportok kezébe kerültek az export javakat szolgáltató bányák, nagybirtokok és ültetvények. E tőkés mezőgazdasági nagyüzemek munkaereje csak részben állandó, részben a vándormunkarendszer és a folyamatos migráció alapján biztosított. Az afrikai bányákban a kényszermunka vagy annak enyhébb változatai a 20. század közepén sem mentek ritkaságszámba.⁵

A nemzetközi társaságok és tőkés nagyvállalatok enklávékként épültek be az elmaradott gazdaságokba, és nem alakították át gyorsan és gyökeresen közvetlen társadalmi környezetüket. A „trickle-down” hatás inkább a paraszti–mezőgazdasági termelésben jutott érvényre, kitermelve a kereskedők és a kézművesek új csoportjait, ám a helyi iparosítás önerőből történő beindításához a tőkefelhalmozás elégtelennek bizonyult. A „nemzeti burzsoázia”, ha egyáltalán létezett, az exportkereskedelemnek szentelte energiáit.⁶

Míg a 20. század kezdetén Latin-Amerikában megindult egyfajta lassú ipari fejlődés, a trópusi Afrikában a második világháborút megelőzően az elsősorban kikötőként vagy a kormányok székhelyeként szolgáló városok növekedése igen lassú volt, és a helybéli kézműves és kereskedő rétegek az uralkodó politikai és vallási csoportok szolgálatában álltak.

Nagyobb mennyiségű emberi munkaerő megszervezését és mozgósítását az infrastruktúrának az exportgazdaság szükségletei szerinti kiépítése tette szükségessé.

A Harmadik Világ ipari fejlesztését elsősorban a külföldi tőke finanszírozta. A helyi politikai elit azon meggyőződése, miszerint a sikeres fejlődés feltétele az importhelyettesítő iparágak kifejlesztése, csak megerősítette a külföldi társaságok abbéli hitét, hogy az elmaradott gazdaságokba történő tőkeberuházásoktól komoly profit remélhető. Az afrikai városokban megtelepülő, fiókvállalatokat létesítő nagyvállalatok a tőke-intenzív technológiát részesítették előnyben, ami nem tette lehetővé a – vidéki utánpótlásnak köszönhetően egyre számosabb – munkaerő-felesleg felszívá-

⁵ Erről részletesebben ld. P. C. W. Gutkind: *The Emergent African Urban Proletariat*, 1974, Montral, McGill University.

⁶ A „nemzeti burzsoáziával” kapcsolatban érdemes megemlíteni Colin Leys legújabb kutatásaira támaszkodó, önmagát felülbíráló tanulmányát. Saját korábbi álláspontjával ellentétben rámutat, hogy a trópusi Afrika legtöbb társadalmától eltérően Kenyában kifejlődött a nemzeti burzsoázia. Korábbi munkáiban Leys – elméleti prekonceptióknak köszönhetően – nem vette figyelembe a kenyai burzsoázia történelmi kifejlődését és erejét, túlhangsúlyozta az afrikai tőkének a nemzetközi tőkével szembeni alárendelt helyzetét és technikai elmaradottságát. Az államot az általános egyensúlytalanság fenntartójának tekintette, és nem vette észre, hogy az egyben a helyi tőke eszköze is, amely a belső erőforrásokból megvalósítandó tőkés fejlődés előtt tornyosuló akadályok lerombolásáért is küzd. Leys a kenyai fejlődést történelmileg is vizsgálja, és rámutat a sajátos történelmi előfeltételek meghatározó szerepére. Foster-Carterhez hasonlóan, túlzásba vitt általánosításaiért és a helyi sajátosságok kész elméleti sémákba szorításáért bírálja a dependencia-iskolát – elsősorban Frankot –, valamint a sok tekintetben hasonló álláspontot képviselő Immanuel Wallersteint is. Ld. „Capital Accumulation, Class Formation and Dependency – the Significance of the Kenyan Case”, *The Socialist Register*, 1978.

sát. Ugyanakkor a biztos álláslehetőségek és a helyi viszonylatokban magasnak számító bérek komoly szerepet játszottak a vidéki népesség városok felé áramlásának felgyorsulásában.

A második világháborút követő korszak további közös vonásának tekinthető az állami beavatkozás jelentékeny szerepe a Harmadik Világ országaiban. Az állam aktív gazdasági szerepe megnyilvánul a külföldi tőke által valamilyen oknál fogva érintetlenül hagyott vagy mellőzött iparágak fejlesztésében csakúgy, mint a külföldi tulajdonban lévő vállalatok nacionalizálására való törekvésben és az erre vonatkozó ideológiájuk terjesztésében, amelyek részint az uralkodó elit saját érdekeit, részint a tömegek előtti népszerűsítését hivatottak szolgálni.

Az erősen centralizált állami bürokrácia felduzzadását a minisztériumok és közhivatalok foglalkoztatottjai számának növekedése, valamint a fegyveres erők és a rendőrség gyarapodó állománya tükrözi – ez a szám jóval magasabb, mint amilyen az iparilag fejlett nemzetek bürokráciájának a száma volt iparosodásuk kezdetén.

Míg a paraszti gazdaságokba történő beruházások csekély volta, a növekvő szülési ráta, a munka-intenzív technológiák visszaszorulása, az egyes birtokok tőkésítése és a földreform-intézkedések együttesen a munkalehetőségek csökkenését eredményezve taszító hatást gyakorolnak a vidéki népességre, addig a város, legalábbis vidéki perspektívából, a munkalehetőségek széles skáláját és a „felemelkedés” reményét kínálja. A valóságban azonban az iparban és a szolgáltatások terén kínáló városi munkaalkalmak messze elmaradnak a munkát keresők száma mögött.

A Harmadik Világ nagyvárosaiban élő tömegek egyik lényeges közös vonása a vidéki (*rurális*) eredet, s az ehhez kapcsolódó elvándorlás (*migráció*). A rokonsághoz és a faluhoz fűződő kötelékek egyrészt visszahúzó erőként hatnak, másrészt a városokon belül is gyakran meghatározzák a kapcsolatok rendszerét. E kötődések erejét használják ki a politikusok nagy sikerrel. E társadalmak radikális kutatói gyakran negatív értelemben szólnak az elsődlegesen etnikai alapokon szerveződő városi közösségekről, felríván nekik, hogy hajlamosabbak az egymás elleni, mint a közös cél érdekében folytatott küzdelemre. Valójában olyan autonóm szerveződésekéről van szó, amelyek felszívják a városi létformához nehezen alkalmazkodó, gyökeret eresztetni képtelen, szakszervezetek által nem tömörített rétegeket.

Maga a viskóváros vagy bádógváros [*shanty town*] is az elmaradottság megkülönböztető jegye, rendkívül heterogén jövedelemstruktúrájával, erős kötelékű helyi szövetségeseivel, a vidék és a város között ingázók és vándorlók társadalmi kategóriákba nehezen illeszkedő gyökértelen tömegeivel, s a tőlük nehezen megkülönböztethető, de már városi eredetű margánizálódottakkal. E „szektort”, amelyet sok szerző informálisként jelöl, hiba volna azonban a múlt rekvizitumának tekinteni, amelynek sorsát a modern fejlődés már megpecsételte. Sokkal inkább a behatoló tőkés viszonyok és a „készen talált feltételek” összecsapásának eredményéről, az *artikuláció* már említett sajátos kibontakozásáról van szó. Ha úgy tetszik, az eltérő társadalmi alakulatok és termelési viszonyok egyfajta egyensúlytalan koegzisztenciájáról, azaz a tőkés világrendszer és termelési mód konzerváló képességéről, amely fenntartja a dominanciáját anélkül, hogy „forradalmi” módon teljes egészükben újakkal helyettesítené a „készen talált feltételeket”.

E sajátos „artikuláció” következtében a városi szegénység tömegeinek gazdasági és politikai alávetettsége többféleképpen is megnyilvánul. Kisebb hányaduk magas termelékenységgel, fejlett technikai színvonalú termelési folyamat résztvevője. Az e kategóriába tartozók bérei jóval magasabbak a primitív technikai feltételek között, alacsony termelékenységgel dolgozó falusi és egyéb városi tömegek béreinél, a centrum-országok standard-jéhez viszonyítva azonban alacsonynak mondhatók.

A városi szegénység rendkívüli sokszínűsége és eltérő eredete, valamint az ebből fakadó kötődései, értékrendje és attitűdjei igencsak megnehezítik a vele kapcsolatos általánosítást. Az egyik országban inkább emlékeztet a „proletariátus” fogalmaink szerinti kategóriájára, mint a másikban. Problémát okoz, hogy az általunk használt fogalmak igen asszociatívak; a proletár fogalmához is képzetek és értelmezések egész sora rendelhető. S nem tekinthetünk el – mint azt a vonatkozó irodalom rendszerint teszi – attól a kérdéstől sem, hogy az elemzés tárgyát képező társadalmi csoport vagy réteg miként látja önmagát, s milyen „stratégiával” és jövőképpel rendelkezik.⁷ Általában két alapvető, egymást azonban nem kizáró sztereotípiával találkozunk. Az egyik az ún. „egocentrikus” világkép, a másik a „kívülálló-megfigyelő” álláspontja. Az első az egyéni felemelkedés és boldogulás, a „jobb élet” reményével kecsegtet, a másik a viszonyok meghaladására helyezi a hangsúlyt. Az egocentrikus modell szerint az individuum a rokonság, a falubeliek, a szomszédok, a patrónusok és/vagy kliensek társadalmi hálójában mozog, akik a társadalmi előrelépés vagy visszacsúszás esélyeit jelentik számára. Ez rendszerint egy sajátos „mi”-tudat kialakulásához vezet – amely azonban nem feltétlenül vagy egyáltalán nem azonos az osztálytudattal. Ám mint arra Peter Lloyd Afrika és Latin-Amerika nagyvárosaiban végzett empirikus szociológiai vizsgálatai alapján, értékelő–elemző könyvében⁸ rámutat, ugyanaz az individuum gondolkodhat a fennálló rendszer ellenzőjeként, egy új társadalmi rend igenlőjeként, és cselekedhet ezzel egyidőben a másik modell alapján. Az általános képet tekintve azonban az első „modell” feltétlenül szélesebb körben érvényes, mint a második.

Alternatív politikai struktúrák hiányában a szembenállás többnyire személyes jelleget ölt – a városi szegények nem osztálykategóriák szerint gondolkoznak, inkább a „mi” és az „ők” (a kormány) egyszerű és felszíni kettőségében. Az indulatok az éppen hatalmon lévők ellen irányulnak, akik „korruptak” és „árulók” stb.; s akiknek megfelelőbb személyekkel való felváltása ígéri a megoldást.

A szociológiai megközelítés az osztályok elemzése során a termelés társadalmi szervezetében elfoglalt pozíció mellett a fogyasztás, az életmód, az osztály- vagy csoporttudat és a társadalom többi osztályához vagy rétegéhez való viszonyulás kérdéseit is figyelembe kell, hogy vegye.

⁷ Peter Lloyd legújabb könyvében nagy elméleti érzékenységgel elemzi e kérdést; lásd *A Third World Proletariat?*, 1982, London, Allen und Unwin.

⁸ Lásd Lloyd korábbi tanulmányait: *The New Elites in Tropical Africa*, 1969, London, OUP; *Power and Independence: Urban Africans' Perceptions of Social Inequality*, 1974, London, Routledge and Kegan Paul; *Young Towns of Lima: Aspects of Urbanization in Peru*, 1980, Cambridge, University Press.

Trópusi Afrika esetében az elmaradott társadalmak rétegződése és szerkezete felé fordulva, legfelül a politikai vezérek, a felső szintű állami bürokrácia és a katonai vezetők viszonylag széles és színes elit-rétegére bukkanunk.⁹ Ellenőrzésükről annak a nemzetközi gazdasági rendszernek a mechanizmusai gondoskodnak, amelynek irányításában kevés szerepük van, és amely oly erősen vonzza őket. A vállalkozói réteg, a helyi burzsoázia, néhány kivételtől (pl. Kenya) eltekintve önmagában nem képvisel komoly anyagi és politikai erőt. Az állami szektor a fehérgalléros munkások széles rétegét foglalkoztatja.

E társadalmak alsó rétegeit a lakosság átlagosan egyharmadát kitevő városi szegénység (urban poor) és parasztság alkotja.¹⁰

Az a tény, hogy e rétegződés erősen elüt a 19-20. századi ipari társadalmak rétegződésétől, már önmagában is felhívja a figyelmet az utóbbi elemzése során nyert kategóriák kritikátlan használatának a veszélyeire a Harmadik Világ jelenlegi társadalmi struktúráját illetően.

Igaz ugyan, hogy a jövedelemelosztás szerkezete a Harmadik Világ városi szegénységét igen éles kontrasztba állítja a gazdagok vékony felső rétegével, ami első megközelítésre kézenfekvővé teszi a burzsoázia/proletariátus széleskörűen használt felosztását. A szigorúbb szociológiai elemzések, esettanulmányok azonban sorra azt mutatják ki, hogy az elmaradott társadalmak uralkodócsoportjait és elitjét korántsem azonosíthatjuk a burzsoázia fogalmával, mivel nem tartják ellenőrzésük alatt az idegen tulajdonban lévő vállalatokat, és rendszerint nem tulajdonosai a paraszti tömegek és kézművesek termelőeszközeinek sem. A valódi „nemzeti” (helyi) burzsoázia, a hazai vállalatulajdonosok vékony rétege többnyire ellenségesen viszonyul az expatriált nagyvállalatok tulajdonosaihoz, és csupán csekély és gazdaságilag nem túl jelentős frakcióját képezi az uralkodó réteg egészének. Ez a kategória *komprádor burzsoázia* néven vált ismertté a szakirodalomban.¹¹

Számos, az elmaradott társadalmak szerkezetét elemző írás a munkásosztály vagy proletariátus fogalmát a dolgozó szegények egészére kiterjeszti, tekintet nélkül arra, hogy napszámosokról, kézművesekről, kiskereskedőkről vagy a mezőgazdaságban dolgozókról van-e szó.¹² E rétegek egyetlen közös vonása azonban csupán a

⁹ A felhasznált esettanulmányok elsősorban Nyugat- és Kelet-Afrika társadalmait elemzik: Colin Leys: „Capital Accumulation”; *Underdevelopment in Kenya*, 1975, London, Heinemann; G. Kitching: *Class and Economic Change in Kenya*, 1980, New Haven, Yale University Press; G. Cohen: *Labour Politics in Nigeria*, 1974, London, Heinemann; Larry Diamond: „Class, Ethnicity and the Nigerian Case”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 25, No. 3, 1983; stb.

¹⁰ Peter Lloyd: *A Third World Proletariat?*

¹¹ A. G. Frank: *Lumpenbourgeoisie – Lumpendevlopment* című könyvében részletesen elemzi e kategóriát. A könyv egy fejezetét lásd kötetünkben.

¹² 12 Az utóbbi idők irodalmában ennek szemléletes példáját kínálja Claude Ake: *Revolutionary Pressures* című könyve (2. kiadás, 1978). Ake a következőképpen fogalmaz: „Korábban már jeleztük, hogy az afrikai kizsákmányolt osztálynak a proletariátust tekintjük. E kategória használatához azonban egy megjegyzés kívánkozik: szigorú értelemben véve ugyanis nem szabatos. Az afrikai tömegeknek csupán egy kis hányada munkás, túlnyomó részük paraszt. A proletariátus fogalmának használata tehát Afrika esetében csak abban az esetben in-

szegénység; gazdasági, politikai érdekeik és törekvéseik, életmódjuk és csoporttudatuk jelentős eltéréseket mutat – így mindegyikükre kiterjedő, „takaró”-fogalom csupán sajátosságaiktól fosztja meg őket, tudományos értékkel nem rendelkezik. A fogalom kiterjesztése a parasztságra pedig egyenesen félrevezető.

Az elmaradott világ városi szegénységén belül a bér munkások kategóriája felel meg az ipari proletariátus fogalmának. A multinacionális társaságok relatíve csekély és jól fizetett bér munkásaival szemben az állami szektorban átmeneti munkát vállaló szakképzetlen munkaerő, valamint az informális szektor bérért dolgozó alkalmazottai – akik együttesen városi szegénység döntő hányadát képviselik – azonban eltérnek e sztereotípiától.¹³ Egyrészt munkalehetőségeik bizonytalanok, keresetük alacsony színvonalú, másrészt viszont nincsenek tökéletesen kiszolgáltatva a városi munkalehetőségeknek, mivel nem szakadtak még teljesen el az őket a falusi háttérrel összekötő szálak.¹⁴ Sokan közülük visszatérnek, még többen kíváncsiak vissza fa-

---

dokolt, ha a munkások mellett a parasztokat is ide soroljuk. Ez esetben viszont felvetődhet a kérdés: miért nem a parasztságot tekintjük kizsákmányolt osztálynak? A proletariátus fogalma a következők miatt látszik alkalmasabbnak: először is hangsúlyozandó, hogy a kizsákmányolt osztály egy lényegében tőkés gazdaság alávetett osztálya. Másodszor, amennyiben ezt az osztályt parasztságnak nevezzük, úgy ez félreértésekhez vezethet a kizsákmányolás módját illetően... *Végül a parasztság kategóriájának használata félreértésekhez vezethet az afrikai osztályharc jellegét és a szocialista forradalom kilátásait illetően.* Létezik egy tendencia, amely túlságosan mereven köti a szocializmus felépítésének kilátásait a termelőerők fejlettségi szintjéhez, és amely azt feltételezi, hogy a parasztság nem forradalmi erő. Ez a lehető leg-szerencsétlenebb tendencia, különösen Afrika esetében.” (62–63. old.)

Azt hogy ez a tendencia Afrika esetében miért szerencsétlenebb, mint más esetekben nem tudjuk meg, s nem tudjuk meg azt sem, hogy mennyiben szerencsésebb, ezzel ellentétben, valamennyi társadalmi osztályt vagy csoportot – különösen kontinensnyi méretekben – eleve forradalminak tartani. Egy sajátos logika mindenesetre kibontható az okfejtésből: az afrikai népesség túlnyomó többségét kitevő parasztság forradalmi erő, tehát a proletariátushoz tartozik. A szocializmus a forradalmi Afrikában küszöbön áll; az olyan gazdasági és társadalmi tényezők, mint az anyagi–technológiai fejlettség, a termelékenység és kultúra szerepének megítélése e forradalmi perspektíva szerint alakítandó.

Ruth First – Arrighi, Saul és Diopot követve – jóval árnyaltabban úgy fogalmaz, hogy a népességnek az a része, amely rendszeresen bér munkásként dolgozik, nem egyszerűen csekély trópusi Afrikában, hanem az ipari tőkés országok munkásosztályától lényegesen különböző jegyeket mutat fel. „Trópusi Afrikában csekély létszámú, satnya munkásosztályt találunk. (...) Minden száz munkavállaló közül csak 11 bér munkás, s ebben benne foglaltatnak a vándor-munkások is; így a proletariátus aránya még csekélyebb. (...) Mindenütt az állam a legnagyobb munkáltató. Nigériában pl. minden 10 kereső közül 4 fehérgalléros munkás, tanár, kereskedelmi ügynök vagy hivatalnok.

Az utóbbi 10–15 évben a bér munka viszonylag statikusnak tekinthető a trópusi Afrikában; néhány országban a munkásosztály egyenesen összezsugorodott az ipar és a szolgáltatások szektoraiban. (*The Barrel of a Gun: Political Power in Africa and the Coup d'Etat*, 1970, London, Allen Lane, 455–461. old.)

¹³ Erről lásd a Sandbrook és Cohen által szerkesztett szöveggyűjteményt: *The Development of an African Working Class*, 1975, London, Longman.

¹⁴ Az afrikai falu és város közötti migrációról részletesebben lásd Kiss Judit alapos irodalom-áttekintő és elemző tanulmányát: „A falusi elvándorlás Afrikában: okok, következmények és

lujukba, és a legtöbben tradicionális kötelékeiket a városon belül újra megerősítik. A bérből élők eme többsége általában munkaszerződések nélkül, teljes létbizonytalanságban dolgozik – számukra az informális szektor kínálta munkaalkalmak a függetlenség és önállóság lehetőségét rejtik magukban. Általános attitűdjük így inkább a bérabszorgaság előli menekülés, mint az ellene folytatott harc. Az elérhető közelségben lévő önálló kistulajdon meghatározza törekvéseik irányát. Az informális szektor kínálja a felemelkedés, a „gyors meggazdagodás” legváltozatosabb formáit. Radikális politikai attitűdök az esettanulmányok tanúsága szerint csak ott erősödnek fel, ahol a termelési folyamat nagyobb tömegben tömörít bémunkásokat. A nagyvállalatok és nemzetközi társaságok legjobban fizetett *munkásarisztokráciája* rendszerint szakszervezetekbe tömörül. A szakszervezeti tagság a szakképzetlenek és a vándormunkások körében ritka vagy ismeretlen. A kisvállalkozók – az informális szektor munkaadói – és alkalmazottaik között pedig paternalisztikus a viszony.

A városi társadalom nem kizárólag osztályalapokon történő szerveződését bizonyítja az a tény is, hogy Afrikában és Latin-Amerikában, a szakszervezetek jelentős részben kifejezetten etnikai alapokon állnak, és mint ilyenek nyújtanak védelmet tagjaiknak rivális etnikai szerveződésű csoportokkal szemben.

Ahol a sötétebb bőrszín és a nagyobb nyompor együtt járnak, az etnikai és „faji” öntudat felerősíti az alávetettség érzetét. Ezekben az esetekben is külön kell választanunk azonban a külső-megfigyelő osztályterminusokban megfogalmazott elemzését a konfliktusok résztvevőinek nem osztályalapokra épülő motivációtól és az ezekből következő cselekvési formáktól.

Sok esetben a „nemzeti”¹⁵ határok gyakran nevetséges megvonása alapján, s a függetlenség második világháborút követő elnyerése által felerősítetten a nacionalizmus sajátos, új keletű változatai bontakoztak ki a trópusi Afrikában, és jelentkeznek nemegyszer ellenzéki mozgalmakként. Az indulatok céltáblái a vállalatok élén álló és a gazdasági és pénzügyi élet kulcspozícióit elfoglaló külföldiek, akiknek elmozdítása a társadalmi bajok orvosságaként szerepel az ideológiai recepteken. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy többnyire külföldi és nem tőkés mivoltukat éri támadás.

Az elmaradott társadalmak osztályszerkezetével kapcsolatos vitában gyakran hangoztatott érv, hogy a proletariátus „eltérő jegyei” csupán a képzetlen, vándorló munkaerő és a városi „marginalizáltak” esetében nem érvényesek; velük szemben a szakképzett munkások a Harmadik Világ „igazi” proletariátusa, akiknek a kizsákmányoltsági foka egyébként is a legmagasabb. Részben ezzel az állásponttal szemben fogalmazódott meg a „munkásarisztokrácia” elmélete, amelynek legnevesebb képviselői közé tartozik G. Arrighi és J. Saul.¹⁶

---

kiutak”, kézirat, 1983, Budapest.

¹⁵ A nemzetállam problematikájáról lásd I. Wallerstein tanulmányait a *Fejlődés-tanulmányok* 4. kötetében. A nacionalizmusról többek között: P. Lubeck: *Class Formation and the Periphery: Class Consciousness and Islamic Nationalism among Nigerian Workers*; R. L. I. M. Simpson (eds): *Research in the Sociology of Work: Worker Consciousness*, 1979, Greenwich, JAI Press.

¹⁶ Ld. G. Arrighi – J. Saul: *Essay on the Political Economy of Africa*, 1973, New York,

Arrighi szerint a Harmadik Világban – és elsősorban az általa behatóbban tanulmányozott trópusi Afrikában – e kategóriába tartoznak a nemzetközi társaságok munkásai, valamint az alacsonyabb rangú hivatalnokok.¹⁷ A munkásarisztokrácia a szegények tömegeivel kibékíthetetlen ellentmondásban áll, hiszen privilegizált helyzetét e tömegek rovására élvezi. A munkásarisztokrácia koncepciójának képviselői szerint a privilegizált állások birtokosainak érdeke annak a társadalmi–gazdasági szerkezetnek a fenntartása, amely státusukat biztosítja – következésképpen attitűdjük lényegben konzervatív.

A munkásarisztokrácia tézisének vitató kritikák elsősorban azt vonják kétségbe, hogy a Harmadik Világ dolgozó tömegeinek egyáltalán létezik „arisztokráciája”. A „féhérgallérosokat” kirekesztve az elemzés köréből, elismerik ugyan, hogy néhány kiemelt iparág (pl. olajipar) saját foglalkoztatottjai számára relatíve magas jövedelmet és jó életkörülményeket biztosít. Ám, ezzel szemben azzal érvelnek, hogy a tőkeintenzív technikával rendelkező nemzetközi társaságok munkásainak jövedelme általában nem haladja meg számottevően a minimum-bérszintet, és az informális szektor állandóan emelkedő árai gyorsan kiegyenlítik az amúgy sem túl jelentős bérkülönbségeket. Az empirikus elemzések is arról tanúskodnak, hogy nem létezik éles ellentét a munkásarisztokrácia és a többi munkásréteg között. Ellenkezőleg; az utóbbiak sok esetben vezetőiknek és szószólóiknak tekintik biztonságosabb körülmények között élő társaikat.

Jóval több gondot okoz az informális szektorban dolgozók (önálló kistulajdonosok és alkalmazottaik) meghatározása. A tisztánlátást csak nehezíti, hogy bár e szektor sok szálon kötődik a formális szektorhoz, a benne és belőle élők függetlenségüket tekintik az egyik legfontosabb értéknek.

Fanon nyomán¹⁸ az informális szektor kiszolgáltatottjait gyakran lumpenproletariátusnak nevezik, míg a kevésbé elesett, csekély tulajdonnal rendelkező réteget kispolgárságként vagy kisburzsoáziaként emlegeti az irodalom.

A marxi értelmezés szerint a lumpenproletariátus a társadalom értékeit elutasító, mindenre kapható, politikai öntudat nélkül amorális réteg: bűnözők, prostituáltak, kábítószer-élvezők, csavargók gyülekezete. Fanon a Harmadik Világ viszonyaira alkalmazva kitágítja és jóval szélesebb körben értelmezi a kategóriát, mi több, az eredeti tétel inverzeként a fő forradalmi erő, a parasztság szövetségeseiként a lumpenproletariátust tekinti a forradalom előrelendítőjének, városi élharcosának.

Kritikusai Marxszal szembeállítva gyakran fő vádpontként Bakunyin és más anarchisták szellemi örökösét látják benne, elsősorban a proletariátust önmagában túlbürokratizált, nem-forradalmi erőnek tekintő tételeinek köszönhetően.¹⁹

Monthly Review Press; ld. még J. Saul: „The labour aristocracy thesis reconsidered”, in: Sandbrook – Cohen: *Id. mű*; valamint P. Waterman: „The labour aristocracy’ in Africa: introduction to a debate”, *Development and Change*, Vol. 6, No. 3, 1975.

¹⁷ Ld. P. Waterman: „The labour aristocracy’ in Africa”.

¹⁸ Ld. Frantz Fanon: *The Wretched of the Earth*, 1967, Harmondsworth, Penguin. A könyv egy részletét magyarul lásd e kötetben.

¹⁹ A Fanonnal kapcsolatos vitákról bővebben lásd Peter Worsley: „Frantz Fanon and the Lumpenproletariat”, *Socialist Register*, 1972; I. Wallerstein: „Fanon and the Revolutionary Class”, in: *The Capitalist World-Economy*, 1979, Cambridge, Cambridge University Press (e

Míg Fanon elméletének újszerűsége, rendkívüli hatása és az üres és sematikus osztályelemzésekkel szemben lényegyet láttató ereje vitathatatlan, első pillantásra meghökkentőnek ható tételei jótékony értelemben provokálták az empirikus és elméleti kutatómunkát, az elmaradott társadalmak struktúrájának legkimerítőbb és sokoldalúbb elemzése Amílcar Cabral²⁰ nevéhez fűződik. Cabral elemzését Bissau-Guinea városi és vidéki területeinek szembeállítására alapozza. Megkülönbözteti az „államnélküli” csoportokat (*balantok*) az ún. „állam-társadalmaktól” (*fulák*). Kimutatja a muszlim és az animista etnikai csoportok közötti döntő kulturális különbséget. Kitér a nők sajátos helyzetére az egyes társadalmakon belül. A politikai uralom eltérő típusaira a vidéki területeken, valamint a földtulajdon és földbirtoklás különböző formáira. A társadalmi struktúráról adott elemzése nem merül ki az európai eredetű osztálykategóriák reprodukálásában, hanem felvázol egy sajátosan fekete-afrikai stratifikációs rendszert is (főnökök, előjárók és vallási vezetők, kézművesek és vándorkereskedők, legalul a paraszti tömegek). A városok felé fordulva megkülönbözteti az európai és afrikai eredetűeket. A városi szegénységet pedig foglalkozási kategóriák szerint is számba veszi (dokkmunkások, háziszolgák, sofőrök, portások stb.). Élesen szembeállítja a városi szegények portugál gyarmatosítókat támogató, társadalmilag és politikailag egyaránt demoralizált részét a „szubproletariátus” fennmaradó hányadával, amelyet meglévő falusi kötelékeik, képzetlenségük és kistulajdonosi törekvéseik ellenére potenciális forradalmi erőnek tart. Következtetése szerint azonban óvakodnunk kell attól, hogy proletariátusnak vagy munkásosztálynak tekintsük e réteget. Cabral történelmi és szociológiai tényekre és folyamatokra alapozott konkrét és részletes elemzése messze túlmutat a durva elméleti általánosításokra törekvő, szociológiailag üres kategóriákkal dolgozó, dogmákhoz igazodó tanulmányok következtetéseiben, amelyek képtelenek kilépni a burzsoázia / proletariátus / parasztság, valamint az ezek szövetségeseként jegyzett alkategóriák fogalomkörén.

A cabrali elemzés ereje nem csupán az társadalom összefüggéseinek sokoldalú megvilágításában rejlik, hanem az olyan „új” tényezőknek az osztályelemzésbe történő bevonásában, mint a kultúra, a vallás, a nők helyzete, az etnikumok szerepe stb.

Erényei ellenére a Cabral által adott elemzés eredményeit hiba volna általánosítani, minthogy az erősen elmaradott Guinea társadalomszerkezete sem tekinthető az egész Harmadik Világra érvényes modellnek. Kérdés, hogy létezik-e egyáltalán ilyen általános szociológiai modell, akár csak Fekete-Afrika vonatkozásában is. Ésszerűbbnek tűnik inkább az elmaradott társadalmak néhány közös sajátosságáról beszélni. Elemzésének módszereit és alaposságát tekintve azonban Cabral elemzése mindenképpen példamutató.

Visszatérve a kategória-használat kérdéséhez: a *szubproletariátus* (al-proletariátus) és *előproletariátus* (protoproletariátus) kifejezések azt a feltevést vagy elvárást foglalják magukba, hogy a városi szegényeket ugyan még nem feleltethetjük meg pontosan a proletariátus fogalmának, de a legjobb úton haladunk a megfelelés felé. E fogalmak tehát már eleve feltételezik a társadalmi mozgás irányát. A rájuk épülő

---

tanulmányt lásd kötetünkben is).

²⁰ Lásd Amílcar Cabral írását e köteggben, valamint Marton Imre elemző tanulmányát a *Fejlődés-tanulmányok* 1. kötetében.

elemzések célja legtöbbször annak kimutatása, hogy eme implicit elvárás teljesül-e, s a folyamatot lassító tényezők átmeneti jellegűek és / vagy külső erők mesterkedéseinek köszönhetők. A beépített optimizmussal rendelkező fogalmak kritikátlan használata egyfajta elemzési rutin kialakulását eredményezi, amely előszere-ttel viseltetik a próféciaát igazoló tények iránt – esetünkben a városi életformához és munkához való fokozottabb kötődésnek, a „falusi háttérrel fenntartott kapcsolatok gyengülésének és az összes ún. „tradicionális kötelék” elszakadásának bizonyítékai iránt. A hetvenes évek nem látszanak igazolni azt a feltevést, hogy a vándormunkások egyre erősebb szálakkal kötődnének a városi munkájukhoz és környezetükhöz,²¹ és hogy a tradicionális kötelékek teljesen, felbomlóban volnának. S bár korántsem alkothatunk magunknak tiszta képet a migrációtól és a társadalmi mobilitásról, annyi bizonyos, hogy nem egyirányú folyamatokról van szó. A helyszíni kutatásokat végző szociológusok és antropológusok mindenesetre a rokonsági és etnikai kötelékek újra megerősödéséről és városi újjászerveződésükről számolnak be.²²

Éppen a törzsi–etnikai tudatformáknak és kapcsolatoknak sajátosan afrikai és „modern” formákban történő fennmaradása tette lehetővé a „tribalizmus”-nak, Afrika egyik kulcsfontosságú politikai jelenségének a kialakulását. A tribalizmus modern alapjai akkor születtek meg, amikor a különféle törzsi viszonyokat kikezdték a behatoló tőkés viszonyok, egy újfajta bizonytalanságérzésnek adva helyet és rákényszerítve a társadalom egyes csoportjait arra, hogy egy új, immár „nemzetinek” nevezett szinten kerüljenek szembe egymással. A politikai döntéshozók hamarosan felismerték a törzsi tudat jól manipulálható jellegét – a tribalizmus kifejlődését és meggyökeresedését az állam nagymértékben segítette azáltal, hogy állampolgáraihoz való viszonyát a törzsi értékrenden, tekintélytiszteleten keresztül építette ki, gazdasági és politikai vonatkozásban egyaránt. A hatalomgyakorlás manipulatív technikájának legkézenfekvőbb módja az egyes törzsek vagy törzsi eredetű csoportok kiemelése, preferálása, és ezáltal a többi törzsszel való szembeállítás. A függetlenség elnyerését követően az afrikai országok vezető politikusai hatalmuk fő támaszait, a „törzsbélieket” gyakran jutalmazták különféle privilégiumokkal. Árulónak minősültek azon kevesek, akik a törzsek egyesülését szorgalmazták, azaz akik felismerték a tribalizmus lényegét, nevezetesen, hogy elhomályosítja vagy eltorzítja a társadalom mélyebben rejlő konfliktusait, megoldásukat elodázza ezzel.

Nem véletlenül jut Immanuel Wallerstein²³ a fekete-afrikai társadalmak vizsgálata során arra a következtetésre, hogy az elemzés nem végezhető el sem kizárólag a weberi státuscsoport (törzs), sem a marxi (gazdaságelméleti) osztálykategóriák se-

²¹ A Kiss Judit által feldolgozott irodalom is hangsúlyozza a falura történő visszaáramlás jelentős mértékét, a migráció kétirányúságát.

²² Lásd többek között A. Cohen (ed): *Urban Ethnicity*, 1974, London, Tavistock; W. A. Cornelius: *Politics and the Migrant Poor in Mexico City*, 1975, Stanford, University Press; P. Watemann: „Consciousness, organization and action amongst Lagos poor workers”, *Review of African Political Economy*, Vol. 13, 1978; J. C. Mitchell: *Social Networks in Urban Situations: Analysis of Personal Relationship in Central African Towns*, 1969, Manchester; P. C. Lloyd: *Slums of Hope? Shanty towns of the Third World*, 1979, Harmondsworth, Penguin.

²³ I. Wallerstein: „Class and Status in Contemporary Africa”, in: P. C. W. Gutkind – P. Werman (eds): *African Social Studies*, 1977, London, Heinemann; magyarul lásd e kötetben.

gítségével. Az osztályok és a státuscsoportok kialakulásának folyamatai csupán elméletileg különíthetők el tiszta formában. A valóságban éppen együttes jelenlétük, kombinálódási formáik okozzák a megértés nehézségeit. I. Wallerstein szerint:

„A vilárendszer működése nem biztosít hatékony munkalehetőséget nemzeti szinten. Ez kényszeríti az elites csoportokat arra, hogy önmaguk előtérbe állításával más csoportokat háttérbe szorítsanak. Ezen megosztottság vonalai... változóak. Néhány helyen *etnikai* vonalak mentén zajlik, máshol *vallási alapon*, megint máshol *faji* vonatkozásban; a legtöbb helyen a három elem implicit kombinációjaként... Az újságírók, akik sokszor közelebb állnak a közfelfogáshoz, mint a társadalomtudósok, ezt a fekete-afrikai jelenséget tribalizmusnak nevezik”.²⁴

Wallersteinhez hasonlóan Colin Leys is felhívja a figyelmet a tribalizmusnak a politikai és gazdasági gyakorlatban jól felhasználható ama tulajdonságára, hogy átszövi és „kíséri” az osztályá formálódás folyamatát, és ezáltal elrejtí a par excellence osztályellentéteket. Azaz a probléma lényege: a tribalizmus elsősorban tudatforma, hasonlóan a rasszizmushoz, míg az osztály elsősorban termelési viszony, s csak bizonyos körülmények között jelentkezik tudatformaként. A neokoloniális Afrikában az osztályok kialakulása és a tribalizmus egymással összefüggő folyamat.²⁵

Fekete-Afrika és Latin-Amerika városaiban ugyan néhány jelentős külföldi beruházás valamelyest csökkentette az informális szektor nagyságát, annak újratermelődését azonban általában semmi sem látszik komolyan veszélyeztetni. S ahogyan belátható időn belüli megszűnésének jóslata elhibázottnak tekinthető, foglalkoztatottjainak népes táborát sem azonosíthatjuk a proletariátus fogalmával.²⁶

Az elmaradottság szociológiájának irodalmában egyre többen hajlanak az informális szektorban dolgozókat marginálisoknak vagy marginalizálódottaknak tekinteni. A marginalitás fogalmának kidolgozása latin-amerikai kutatók nevéhez fűződik.²⁷ A fogalom eredetileg a kulturális marginalitás jelölésére szolgált – a falusi környezet tradicionális normáival rendelkező vándormunkások marginálisan voltak csak képesek alkalmazkodni a nagyvárosok westernizált életformájához. Radikális szociológusok és közgazdászok a fogalmat továbbfejlesztve annak a közismert ténynek az alátámasztására használták, hogy a kapitalizmus tömegméretekben rekeszti ki a szegényeket a társadalmi javak élvezetéből. E fogalom értelmezése sem egyértelmű, jelentése körül nézeteltéréseket találunk. Sokan a legszegényebbeket, a

²⁴ Lásd *Id. mű.*

²⁵ Colin Leys: *Underdevelopment in Kenya*, 1975, London, Heinemann, 119. old.

²⁶ A fogalmi bizonytalanság illusztrációjaképpen csupán érdekességként említjük, hogy S. Castles és G. Kosach, a harmadik világból származó nyugat-európai vendégmunkásokra az „underclass” kifejezést használják; lásd *Immigrant Workers and Class Structures in Western Europe*, 1973, London, OUP.

²⁷ G. Germani: *Marginality*, 1980, New Brunswick, Transaction Books; J. Nun: „Sobre probacion relativa, ejercito industrial de reserva y masa marginal”, *Revista Latinoamericana de Sociologia*, Vol. 4, No. 3, 1969; A. Quijano: „The marginal pole of the economy and the marginalised labour force”, *Economy and Society*, Vol. 3, No. 4, 1974. A marginalizációval kapcsolatos szakirodalmat lásd még a *Fejlődés-tanulmányok* készülő 11. kötetében.

társadalom peremére szorult gyökérteleneket értik alatta, mások a bérből élő városi szegények egészét e kategóriába sorolják. Peter Lloyd a városi szegények azon tömegeit tekinti valóságosan marginálisnak,²⁸ akik az ipari nekilendülések periódusaiban munkát találó „tartaléksereg” feleslegeként tarthatók számon, tehát akik már lemondtak a formális szektorba történő „beilleszkedés” esélyéről.

Quijano megkülönbözteti a valóságos és a marginális proletariátust,²⁹ csakúgy mint a prosperáló kistőkéseket marginális megfelelőjüktől (elszegényedett kézművesek, utcai árusok, kiskereskedők stb.).

Peter Lloydnak valószínűleg igaza van, amikor azt írja, hogy egy olyan maradvány-kategóriával van dolgunk, amely egy szemétes zsákhoz hasonlóan mindent elnyel, amire nincs szükségünk, ami nem felel meg elképzeléseinknek, azaz kilóg a klasszifikáció elfogadott sémáiból.³⁰ Ez az eljárás azonban csak abban az esetben igazolható, amennyiben a városi szegénységet magába foglaló informális szektort nem tekintjük a tőkés világ gazdaság rendszerén belül szervesnek. Amennyiben azonban – pl. a strukturalizmus által megihletett marxista osztályelemzés hagyományait követve³¹ – arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az osztályoknak a társadalom egészét magukba kell foglalniuk, akkor az a klasszifikáció, amely a társadalom ilyen komoly hányadával nem tud mit kezdeni, korrekcióra szorul. Az elmaradott társadalmak túlságosan ellentmondásos és összetett entitások ahhoz, hogy egy két vagy három osztályból álló társadalom-modell valóban magyarázó értékkel bírna esetükben. És közismert az a tény is, hogy a fejlett ipari társadalmakban is léteznek ún. „fragmentális” osztályjellegű képződmények³² – az ún. „középosztályok”, amelyek meghatározása ugyancsak problematikus.

Érzékeltetni próbáltuk azonban azt is, hogy az elmaradott társadalmak városi szegénységének „alosztályai” nem illeszkednek pontosan, egy piramisszerű struktúrába, tekintve, hogy az egyes alosztályok átszelik és átfedik egymást, és határaik változóak, nehezen meghatározhatók. Ezen a ponton azonban visszaérteztünk az empirikus kutatások hívei által gyakran mellőzött, mert feleslegesnek ítélt elméletalkotás problémájához, a gazdaságelméleti és empirikus szociológiai kategóriák összhangba hozatalának kérdéséhez, a kétféle megközelítés egyidejű alkalmazásának nehézségeihez.

A felsorolt, egymást részben átfedő, részben kizáró kategóriák sokfélesége, s az utóbbi évtizedek osztályokkal kapcsolatos vitáiban megmutatkozó kategóriális-fogalmi bizonytalanság azt a feltevést támasztja alá, hogy még a számottevő ipari és tercier szektorral rendelkező nagyvárosokban sem található egységes proletariátus. S a városi szegénység döntő hányada egy amorf, nehezen meghatározható „köztes” kategóriába tartozik, amelynek legfontosabb jegyei a vidéki eredet, az etnikai költődések és tudatformák és az egyéni felemelkedés kispolgáriként aposztrofált vágya,

²⁸ Peter Lloyd: *A Third World Proletariat?*

²⁹ A. Quijano: *Id. mű.*

³⁰ Peter Lloyd: *Id. mű.*, 121. old.

³¹ Itt elsősorban Nicos Poulantzas neve érdemel említést.

³² Poulantzasnak az osztálystruktúrával és a társadalmi rétegekkel kapcsolatos álláspontját lásd „On social classes”, *New Left Review*, 1973. április.

s amelyet éppen ezért nem írhatunk le még embrionális formában lévő munkássz-tályként vagy proletariátusként sem.

Ez a „köztes” állapot természetesen nem végleges, ám valószínűleg hosszú politikai és kulturális folyamatokra és gazdasági küzdelemre lesz szükség ahhoz, hogy e tömeg valóságos öntudatra ébredjen, amelynek elsősorban az elmaradottság ördögi köre, a mérhetetlen nyomor a legfőbb akadálya.

Az ideologikusan optimista osztályelemzések – amelyek ebben az értelemben (amint azt Ponlantras nyomán sok szerző hangsúlyozza), valóban politikai tettek is minősülnek egyben – csak ronthatnak ezen a helyzeten azzal, hogy olyan hamis illúziókat ébresztenek, amelyeket a valóság véresen cáfol meg.

A világ magyarázata ugyan egyszerűbbé válik, ha minimálisra csökkentjük az elemzés során alkalmazott kategóriák számát, és a társadalmi viszonyok egyszerű modelljét állítjuk fel. Mint arra azonban a közelmúlt történelme számos példát szolgáltat, a leegyszerűsített vagy egyoldalú, beépített illúziókra épülő gondolkodási sémák ideológiákká, az ideológiák politikai hatalommá, azaz anyagi erővé alakulhatnak, olyan önmagukat újrátermelő rendszerekké, amelyek megmerevíthetik a társadalmi viszonyokat és a kritikai gondolkodás ellenfeleivé válhatnak. József Attila Marx-interpretációjának szavaival:

„... nem elegendő, hogy át akarják alakítani az emberek a világot, a világot ehhez meg is kell érteniök.”³³

---

³³ József Attila: „A szocializmus bölcselete”, *Szocializmus*, 1934. november.